

АКСИОЛОГИК МОДАЛЛИКНИНГ БАДИИЙ МАТНДА ИФОДАЛАНИШИНИНГ ПРАГМАТИК ВА СЕМАНТИК ТАБИАТИ

Бойматова Дилноза Бахтиёровна,

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

dilnoza.boymatova81@gmail.com

Аннотация. Фалсафа ва мантик илмида ўрганилиб келинаётган аксиология тилшунослик фанига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Тил сатҳи бирликларига аксиологик жиҳатдан ёндашиш ва қадрият семасига эга синтактик бирликларнинг тадқиқ этилиши долзарб масалалардан биридир. Шу нуқтаи назардан ушбу мақолада аксиологик модалликнинг ажратилган бўлакли гапларда акс этиши прагматик ва семантик жиҳатдан ёритилган.

Калит сўзлар: аксиологик модаллик, ажратилган бўлакли гаплар, объект ва субъект, баҳолаш, баҳолаш бирликлари.

Замонавий жамиятнинг кўплаб муаммоларини ўрганиш ва уларнинг ечимини топишда аксиологик қийматга асосланган ёндашув бўйича ҳаракат қилиш, бу жараёнга антропоцентрик жиҳатдан қараш – тилшуносликка ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Тилшуносликнинг антропоцентрик йўналиши орқали баҳолашни ўрганиш маълум бир маданият, миллат, тарихий даврнинг қадриятлар тизимидан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Шахсни (лисоний шахсни) баҳолашнинг субъекти ва объекти сифатида шакллантирадиган, контекстан ташқарида ҳам субъектнинг мавжудлигини англашга ёрдам берадиган тил бевосита нутқий фаолият билан чамбарчас боғлиқ. Тил онгимиздаги маълумотларни таҳлил қилиб, назоратдан ўтказгандан сўнг билим сифатида уни нутқий фаолиятга йўналтиради. Нутқий фаолият иштирокчилари билиб ёки билмай баҳо бериш ҳаракатини ҳам бажарадилар. Аммо баҳолашни фақат қадрият ҳақидаги фикр сифатида тушуниш, бизнинг фикримизча, модаллик чегараларини торайтиради. Баҳолаш функцияси нарса ва ҳодисани дунёнинг маълум бир идеаллаштирилган модели билан ўзаро боғлашдан иборат бўлиб, унда субъект учун аҳамиятли бўлган бошқа (нафақат қадриятли) хусусиятлар,

масалан, имконият, ҳақиқат, муқаррарлик, ишончлилик қийматлари ўз ифодасини топади. Объектни шубҳаланиш, эҳтимоллик, ишончлилик ва шунга ўхшаш модал муносабатлар турлари нуктаи назаридан баҳолашни Л.М. Васильев, Ю.Д. Апресян, В.Н.Телия, Н.А.Авгановлар ўз илмий қарашларида ёритиб берган.

Баҳо қадриятга нисбатан берилаётганда унинг мазмуни ва аудиторияга таъсир доираси ҳам ҳисобга олиниши керак. Қийматни баҳолашда асосий нарса объектнинг қийматга бўлган муносабати эмас, балки қийматларни ўз ичига олиши мумкин бўлган баҳолаш объектининг меъёрий идеал, стандарт, моделга мос келиши ёки мос келмаслиги тўғрисида фикрни ифодалашдир. Шу тариқа, агар қадрият эталонга йўналтирилган бўлса, у ҳолда баҳолаш эталон билан таққослаш натижаси ҳисобланади.

Баҳоловчи бирликлар тил тизимининг ҳамма сатҳларида ўз ифодасини топади. Аффикслардан бошланиб, матнлар билан яқунланадиган бирликларда баҳоловчи семантика ҳақида гап боради. Баҳоловчи семантика эса ҳар бир шахсга хос бўлган семантик билимни тақозо этади. Негаки, “Инсон тилдаги барча семантик илмларни билиш билан бирга уларни ўз мақсади йўлида танлай олиши ва ифодалаш имконига эга бўлиши лозим”. [Ҳақимов, 2013:8]. Аксиологик баҳо ана шундай ифода имконига эга лексик-семантик категория сифатида фанга кириб келди.

Баҳоланувчи объектнинг аҳамиятли жиҳатига қаратилаётган диққат-эътибор субъект нуктаи назари бўйича амалга оширилади. Хусусий баҳоларни охир-оқибат умумий даражага чиқарилиши ва яхши ва ёмон терминларда талқин қилиниши мумкин: “бу ёмон/хунук/ёқимсиз”, аммо мантиқан “бу зиён/хунук/ёқимсиз, чунки ёмон” айтиш нотўғри. Таъкидлаш жоизки, яхшилик билан фойдали /ёқимли/яроқли, шунингдек ёмонни зарарли/ёқимсиз/ноўрин билан ўзаро боғлиқлик мавжуд эмас. Бундай ҳолат бўлиши мумкин, масалан, зарарли нарса баъзи вазиятларда яхши деб баҳоланганда.

Баҳоловчи предикатларнинг баҳолар кутблари бўйича миқдорий

тақсимланиши ифодаланувчи баҳо турига боғлиқ бўлади. Масалан, умумбаҳоловчи, аҳамиятли семемалар орасида ижобий баҳо семасига эга лексемаларнинг салбийларига нисбатан кўпроқлиги ҳар қандай миллат онгида эзгуликка йўғрилган тушунчалар асосий ўрин эгаллаши билан характерланади. Ижобий аломати бор бўлган семемалар томонига бундай силжиши онтогенезда шаклланади ва психолингвистик тажрибалар кўрсатганидек, объектни ижобий баҳолаш маълум миллат вакиллари томонидан илгарироқ ўзлаштирилади, тез-тез улар “*яхши дўст*” сўзларини эслаш осонроқ бўлганлиги ва кўп сонли уюшмаларга сабаб бўлганлиги учун ишлатилади. Аксинча, ахлоқий баҳолаш соҳасида салбий баҳолаш бирликларининг мавжудлиги зиддиятли тафовутларни келтириб чиқаради. Биринчидан, бизнинг баҳолаш фаолиятига нисбатан норма ҳақидаги тасавуримиз меъёрий миқёснинг мавҳум ўртача даражасига асосланмайди, балки ижобий қиймат билан боғлиқ: хушмуомалали, ҳалол ва ҳоказо бўлиш одатий ҳолдир ва меъёрдан четга чиқишни акс эттириш ва уларнинг унга бўлган муносабати маърузачилар учун доимо долзарброқ. Жамиятда бўлгани каби, тилда ҳам “ижтимоий огоҳлантириш” қонуни ишлайди: ахлоқий меъёрлардан четга чиқиш қайд этилади, улар, қоида тариқасида, кескин қораланади. Ахлоқий меъёрга риоя қилиш огоҳлантиришни талаб қилмайди, шунинг учун, масалан, яхши хулқ-атвор учун маҳсул лексемалар мавжуд. Баъзида уларнинг ўрнини умумий баҳоловчи сўзлар билан қўшма номлар эгаллайди: *ўзини яхши, тўғри тутуш*. Иккинчидан, инсон учун ижобий ва салбий баҳоларнинг турли хил функционал аҳамияти жамиятнинг замонавий электрлаштирилишини, замонавий эҳтиросларнинг интенсивлигини акс эттиради. Салбий ва ижобий баҳоларнинг нутқ қисмига боғлиқлиги ҳам индикативдир: салбий баҳо ва сифатлар соҳасидаги исмларнинг аксарияти – маърузачининг ижобий муносабатини билдириш. Отлар объектни тавсифлайди, баҳолаш асосини очиб беради ва қийматга оид хулосага яқун ясайди: ҳиссий баҳолаш тўғридан-тўғри объектга тегишли бўлиб, унинг ҳаракатлари ёки хусусиятларининг характеристикаси орқали узатилмайди.

Масалан, феъл маълум бир вақт оралиғига баҳолаш хусусиятини белгилайди, сифат таъкидни одамдан унинг хусусиятларига ўтказди.

Субъектив модаллик ҳар бир матнда мавжуд бўлади, негаки матннинг ижодкори шахсдир. Лекин ушбу модалликнинг турлари матн ёки матн қисмларида учраши, қисман учраши ёки умуман бўлмаслиги билан фарқланади. Шунга биноан аксиологик модалликни ҳамма матнларда учратмаслигимиз мумкин. Баъзида аксиологик модаллик бўёғига эга бўлмаган матн, деб хулосага келганимизда аксиологик баҳонинг имплицит (яширин) тарзда ифодаланганига гувоҳ бўламиз: *Навоий “Унсия”даги кўп хоналарнинг бирида – катта, салқин **чорхари** уйда, қарийб ҳар вақт бирга бўладиган дўстлари, яқинлари билан бош яланг шатранж ўйнаб ўтирар эди. (Ойбек “Навоий”, 285-б.).* Матнда баҳо муносабатини бир қарашда илғаш қийин, негаки баҳо тузилмасига эга лексемалар ҳар доим ҳам кўзга ташланавермайдилар. Келтирилган матний тузилмадаги эътиборимизни қаратишимиз лозим бўлган синтактик бирлик - ажратилган изоҳ бўлак таркибидаги **чорхари** лексемасидир. Бу лексемага изоҳли луғатда шундай таъриф берилади: ***Чорхари уй (ёки айвон) Ўртадаги битта устунга таянувчи тўртта харили катта квадрат хона, айвон.***[ЎТИЛ,IV:511]. Чорхари уй ёки айвоннинг аксиологик модаллик ифодаловчи хусусияти шундаки, бу тарздаги меъморчилик дастлаб фақат шарқ маданиятига тегишли бўлган. Демак, муаллиф объект тарзида танлаган лексемага баҳо бериш асносида у ҳақидаги ахборот ва маълумотга эга бўлиш зарурлиги ҳақида эслатиб ўтади. Негаки, “ахборот билим беради, у билим замирида яратилади. Жамланган ахборот маънога эга бўлиши керак, фақат шундагина уни бошқага узатиш, етказиш мумкин бўлади”. [Сафаров, 2013:216.] Узатилган ва етказилган ахборотларнинг ўқувчи ёки тингловчи томонидан қай даражада қабул қилиниши ҳам прагматиканинг тадқиқ объектига киради.

Аксиологик модаллик муаллиф ихтиёридаги энг муҳим семантик категория сифатида матнда ифодаланади. Муаллиф матн яратувчи ижодкор

сифатида прагматик мақсадига мос тил сатҳи бирликларини танлаб ишлатади. Тил сатҳи бирликлари семантик имконият сифатида оламни билиш, субъектив ва шахслараро муносабат орқали нутқда реаллашади, баҳо мазмуни юзага чиқади. Ҳар қандай тил бирликлари иштирокидаги аксиологик баҳода модалликнинг лисоний уч кўриниши – оддийлик, субъективлик ва ихчамлик мавжуд бўлади. Модалликнинг субъект томонидан “ҳаракатга келувчи” категория эканлигини ҳисобга олсак, ҳар доим субъектдан баён этилган ахборот билан муносабатларини ифода этиш учун оғзаки ва ёзма билимлардан хабардор бўлишни, модалликни ифодалаш воситаларини (лингвистик ва нолингвистик) билиш ва у ҳақида тушунчага эга бўлишни талаб этади.

Аксиологик модаллик ҳақидаги билимлар ва уни ўрганиш маълум миллатнинг анъанавий маданияти ва санъатида ҳам намоён бўлади. Анъанавий маданиятнинг аксиологик модаллигини баҳолаш учта оператордан иборат универсал қийматлар шкаласи доирасида амалга оширилади. Прагматик, назарий (илмий) ва эстетик муносабатлар – бу инсоннинг дунёга чуқур қизиқишини акс эттирувчи, унинг кейинги мақсади ва ниятини шакллантирувчи асосий муносабатлардир. Муносабатнинг бу турларини фарқлашда объектнинг баҳоловчи субъект учун бирламчи, асосийлигига эътибор қаратилади. Бундай муҳимликда, дастлабки ўринда, прагматик хусусият инобатга олинади. Прагматик хусусиятга эга бўлган баҳолаш босқичи кадр-қиймат ва бирор бир меъёрга асосланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.Сафаров.Семантика.-Тошкент:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013.-344 б.
2. М.Ҳақимов. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. Тошкент: Akademnashr, 2013.-172 б.
3. ЎТИЛ, IV жилд.- Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси,2008.